

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

INLEIDING

GOEDERENBEZIT EN DE GRONDBEGINSELEN VAN DE DUITSE ORDE

Op 25 september 1590 deed het Hof van Holland uitspraak in een rechtszaak die door Simon Gerritsz Storm van Wena, als man en voogd van Catharina van Egmond van Merestein, was aangespannen tegen Jacob Taets van Amerongen en Dirk de Blois van Treslong. De laatste bestuurde als commandeur een nederzetting van de Duitse Orde in de plaats Maasland ten zuidwesten van Delft. Deze lokale vestiging viel bestuurlijk onder een regionaal hoofdhuis in Utrecht. In dit Utrechtse district, dat in de terminologie van de Duitse Orde een balije wordt genoemd, had Jacob Taets van Amerongen als zogeheten landcommandeur de leiding. De rechtszaak draaide om het kapitaal dat de in 1560 overleden landcommandeur Albert van Egmond van Merestein had achtergelaten. Een deel hiervan had hij aan de eisers vermaakt, maar de orde verzette zich hiertegen. Het Hof oordeelde in 1590 in het voordeel van de eisende partij. De zaak sleepte zich vervolgens echter nog tot in de vroege zeventiende eeuw voort.¹

Het interessante aan deze zaak is niet de uitkomst ervan, maar de argumentatie die beide partijen gaven ter onderbouwing van hun standpunt. Eiser Simon Gerritsz Storm van Wena zette uiteen dat zijn vrouw een dochter was van de voormalige landcommandeur Albert van Egmond van Merestein en zijn concubine Elisabeth. Laatstgenoemde woonde in een huisje bij het zogeheten Duitse Huis in Utrecht, het gebouwencomplex waarin de broeders verbleven. De Duitse Orde was volgens de aanspanners van de rechtszaak in essentie een organisatie van ridders die vanouds het christelijk geloof militair verdedigden. Omdat de strijd zich ver weg afspeelde en de Utrechtse broeders al geruime tijd de wapens niet meer hadden opgenomen, zouden zij geleidelijk ‘in devotie zijn geraakt’.² Daarom zouden zij priesters in hun midden hebben opgenomen, maar van een religieuze gemeenschap was in feite geen sprake. De conclusie moest daarom zijn dat de balije Utrecht van de Duitse Orde als een wereldlijke organisatie beschouwd moest worden, waarvan de ridderbroeders konden beschikken over privébezit dat zij konden vervreemden.

De verdediging bracht hier tegenin dat ridderbroeders zoals Albert van Egmond van Merestein wel degelijk geestelijken waren. Zij onderscheidden zich immers van wereld-

¹ J. van der Meer, *Geestelijk vader. De strijd om de nalatenschap van Albert van Egmond van Merestein aan het einde van de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht 2003).

² ARDOU, inv.nr. 278.5, fol. 2-3.

lijke personen door hun mantel met daarop het kruis van de Duitse Orde. Bovendien moesten ridders de kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid afleggen. Hierin had deze partij gelijk. Albert had zich echter niet aan het celibaat gehouden. Daarnaast had hij volgens de armoedegelofte geen privébezit mogen hebben. Alles wat broeders gedurende hun leven verkregen, kwam toe aan de orde die zij dienden. Albert had echter goederen aan derden gegeven. Zijn verbroken geloftes maakte het betoog van de verdediging niet sterker. De broeders meenden hun verweer kracht bij te kunnen zetten door Elisabeth af te schilderen als de 'langneusde hoer' en een 'vile persoon van sobere conditie', die krijgsvolk was gevolgd tot Albert op haar pad kwam. Albert daarentegen was een 'treffelijck edelman gecomen van grooten huijse'.³ De toon van de pleidooien weerspiegelt de felheid waarmee deze twist voor het gerecht werd uitgevochten.

De rechtszaak legde pijnlijk bloot hoe weinig er halverwege de zestiende eeuw nog van de religieuze beginselen en uitvoering van de taakstelling van de Duitse Orde in de balije Utrecht resteerde. Daarnaast illustreert de kwestie de verbondenheid van deze beginselen met het goederenbezit. Door de verwatering van de doelstellingen van het Duitse Huis kon de rechtmatigheid van zijn bezit, het materiële fundament van de organisatie, ter discussie worden gesteld. Wat dit betreft markeert de rechtszaak een discontinuïteit ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Sinds de oprichting in 1231 was het goederenbezit van het Duitse Huis sterk gegroeid, vooral wanneer de broeders met het uitvoeren van de taakstellingen van hun orde voorzagen in een maatschappelijke behoefte. Dat wil niet zeggen dat de Utrechtse landcommanderij gedurende de middeleeuwen enkel materiële voorspoed heeft gekend. Expansieve perioden werden afgewisseld door crises in de organisatie en in het beheer van het goederenbezit. Het is die wisselwerking tussen goederenverwerving en het functioneren van het Duitse Huis te Utrecht in de maatschappelijke context gedurende de middeleeuwen, die de thematiek vormt van dit onderzoek.

ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE DUITSE ORDE

De wording van de Duitse Orde kan niet los gezien worden van de kruistochten. Na de verovering van Jeruzalem in 1099 door deelnemers van de eerste kruistocht keerden de meeste kruisvaarders terug naar de gebieden in Europa waar zij vandaan kwamen. Onder de achterblijvers in de Levant bevonden zich geestelijken. Voor hen gold een verbod om te vechten, waardoor zij voor hun verdediging aangewezen waren op anderen.⁴ Ook pelgrims die het Heilige Land bezochten hadden bescherming nodig. Tijdgenoot en aartsbisshop Willem van Tyrus schreef over ridders die zich aanvankelijk hadden voorgenomen een geestelijk leven te leiden onder de hoede van reguliere kanunniken maar al snel militair actief bleven door bescherming van pelgrims op zich te nemen. In hun hoedanigheid als strijders voor God legden ze echter wel de drie kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Koning Boudewijn II van Jeruzalem (1118-1131) gaf hun een onderko-

3 ARDOU, inv.nr. 278.1, fol. 63r.

4 A.J. Forey, *The Military Orders. From the twelfth to the early fourteenth centuries* (Londen 1992) 7-11.

men in zijn kasteel op de Tempelberg, waarnaar zij hun organisatie vernoemden. Andere contemporaine verslagen wijken in meer of mindere mate van deze ontstaansgeschiedenis af, maar het beeld dat uit alle teksten naar voren komt is dat in 1120, of kort daarvoor, een groep ridders in consultatie met de voornaamste machthebbers in het Koninkrijk Jeruzalem een religieuze gemeenschap vormde die de verdediging van de christelijke heilige plaatsen ter plaatse als taak toegewezen kreeg. In 1129 werden de tempeliers tijdens het concilie van Troyes formeel door de paus erkend en kregen ze een eigen regel.⁵

De regel van de tempeliers werd waarschijnlijk beïnvloed en is misschien zelfs mede opgesteld door Bernard van Clairvaux. Deze toonaangevende geestelijke en ervaringsdeskundige op het gebied van kloosterhervormingen was in ieder geval een verdediger van de jonge ridderorde. Hoogstwaarschijnlijk in reactie op kritiek die over de vechtende geestelijken oplaaidde schreef hij een lofrede op de nieuwe ridderschap (*De laude novae militiae*). Hierin betoogde hij dat de tempeliers in tegenstelling tot de ijdele wereldlijke ridders, die hij met een woordspel *malicia* (een groep slechteriken) noemde, niet voor eigen eer en glorie vochten maar een moedige strijd voerden met een prijzenswaardig geestelijk doel. De nabijheid van Bijbelse plaatsen droeg bij aan de vervulling van de spirituele taak van deze nieuwe soort ridders.⁶

Het voorbeeld van de tempeliers werd gevolgd door de hospitaalbroederschap van Sint Jan in Jeruzalem. Bij een benedictijner instelling bij het Heilig Graf was met steun van kooplieden uit Amalfi reeds ver voor de eerste kruistocht een broederschap ontstaan die zich gaandeweg had toegelegd op de verpleging en opvang van zieke en behoeftige pelgrims. Hieruit ontstond een hospitaal toen het groeiende aantal pelgrims de gevaren ondervond van de militaire expansie van de Seltsjoeken. In 1113 ontving dit hospitaal van Sint Jan pauselijke bescherming. Privileges, goederenschenken en een toenemend aantal te verplegen pelgrims droegen bij aan de verdere groei. Blijkens de bul *Quam amabilis Deo* van paus Innocentius II beschikte het hospitaal rond 1140 over dienaars met een militaire rol die als beschermers en bewakers optraden.⁷ Dit zouden ingehuurd troepen geweest kunnen zijn. Uit deze periode zijn echter meerdere bronnen overgeleverd die ook op militaire activiteiten door de johannieters zelf wijzen. Waarschijnlijk transformeerde de organisatie zich tussen 1120 en 1140, vrijwel tegelijk met de tempeliers of kort daarna, in een geestelijke ridderorde. De johannieters zouden echter altijd een sterke hospitaaltraditie houden.⁸

De Duitse Orde ontstond eveneens uit een hospitaal. Dit blijkt onder meer uit de belangrijkste bron over de ontstaansperiode van de orde, de *Narratio de primordiis ordinis Theutonicis* uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Daarin wordt de volledige naam van

5 H.J. Nicholson, *A brief history of the Knights Templar* (herziene editie; Londen 2010) 24-34; M. Barber, 'The origins of the Order of the Temple', *Studia Monastica* 12 (1970) 219-240.

6 J. Fleckenstein, 'Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift "De laude novae militiae" Bernhards von Clairvaux', in: idem en M. Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 9-22; N.E. Morton, *The Medieval Military Orders, 1120-1314* (Londen en New York 2014) 14-17.

7 H.J. Nicholson, *The Knights Hospitaller* (Woodbridge 2001) 2-10.

8 De precieze dateringen van deze transformatie door historici lopen uiteen, maar liggen vrijwel allemaal in de periode 1120-1140: Forey, *The military orders*, 19; Nicholson, *The Knights Hospitaller*, 10-11; Nicholson, *The Medieval Military Orders*, 18-21; J.M. van Winter, *Johannieters, Tempeliers, Duitse Orde: drie geestelijke ridderorden* [Kampen 1969] 13.

de orde genoemd: *Ordo fratrum hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum*. Hierdoor is het verleidelijk een verband te zien met het Mariahospitaal dat in Jeruzalem werd geëxploiteerd totdat Saladin de stad in 1187 veroverde. Dat hospitaal werd echter in 1143 door de johannieters in hun organisatie geïncorporeerd. Overtuigende bewijzen voor enige continuïteit met de Duitse Orde ontbreken.⁹ Waarschijnlijker is daarom het stichtingsverhaal volgens de *Narratio*, waarin aan het begin van de derde kruistocht, in 1189 of 1190 tijdens het beleg van Akko, door mannen uit Lübeck en Bremen een nieuw veldhospitaal werd opgericht voor gewonde kruisvaarders. Sinds een gedetailleerde studie hierover van de Duitse historica Marie-Luise Favreau uit 1974, is deze these breed geaccepteerd.¹⁰

De vernoeming naar Jeruzalem zou volgens de *Narratio* ingegeven zijn door de wens zich in de heilige stad te vestigen. Deze redenering kan halverwege de dertiende eeuw zijn verzonnen om de toenmalige bezitsverwerving aldaar te legitimeren. Volgens Klaus Militzer, een vooraanstaande kenner van de geschiedenis van de Duitse Orde, is dit argument daarom altijd algemeen als niet overtuigend beschouwd.¹¹ Toch blijven andere ridderorde-experts zoals Jürgen Sarnowsky deze mogelijkheid noemen.¹² Helemaal ongeloofwaardig is het inderdaad niet, want Jeruzalem was een veel aansprekender hoofdlocatie dan Akko. Ook de tempeliers en johannieters beschouwden de heilige stad als de ideale standplaats.¹³ Bovendien was de vermelding van Jeruzalem in de uitgebreide naam van de orde minder problematisch dan wel eens wordt aangenomen, omdat Akko simpelweg in het kruisvaarders-koninkrijk van Jeruzalem lag.

Een jaar na de oprichting van het hospitaal van de Duitse Orde kwam de (derde) kruistocht ten einde, waarna de organisatie korte tijd een sluimerend bestaan lijkt te hebben gehad onder leiding van een aantal vrij onbekende *magistri*, die soms ook *prior* of *praeceptor* werden genoemd. Net als bij de johannieters en tempeliers vond er een militarisering plaats in een periode tussen twee kruistochten in, toen de verworven plaatsen en bezittingen verdedigd moesten worden. Dit proces kon betrekkelijk snel binnen enkele jaren verlopen, omdat de geestelijke ridderorde inmiddels geen nieuw verschijnsel meer was.¹⁴ In 1198 werd een regel opgesteld, met delen die rechtstreeks blijken te zijn overgenomen van de regels van de johannieters en de tempeliers. De precieze totstandkoming is niet na te gaan, omdat de oudst bewaard gebleven statuten pas uit de eerste helft van de dertiende eeuw dateren. Daarin zijn ook invloeden aanwijsbaar van de dominicanen, die een centrale rol hadden in de prediking van de kruistochten. In 1199 erkende paus Innocentius III de regel van de Duitse Orde.¹⁵

9 U. Arnold, 'Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens', in: J. Fleckenstein en M. Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 81-107, aldaar 88-89.

10 M.L. Favreau, *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart [1974]).

11 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 95; K. Militzer, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190-1309* (Marburg 1999) 14.

12 J. Sarnowsky, *Der Deutsche Orden* (2^e aangepaste druk; München 2012) 13-14.

13 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 95.

14 Ibidem, 86-87, 96.

15 K. Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart 2005) 14-15.

De activiteiten van de orde en het levensonderhoud van de broeders moesten gefinancierd worden. Behalve bezittingen in de Levant verwierf de Duitse Orde daartoe in zijn beginjaren goederen in de herkomstlanden van zijn leden en van kruisvaarders. In lijn met de doelgroep, alsook met de nadruk die aanvankelijk op de verplegende taken lag, ontving de orde in eerste instantie vooral goederen in en rond Duitse steden. Bij zulke bezitsclusters ontstonden lokale nederzettingen waarin broeders konden worden gehuisvest. Dergelijke vestigingen, commanderijen genoemd, werden doorgaans door zowel priester- als ridderbroeders bewoond. Vooral wanneer er patronaatsrechten van een lokale parochiekerk aan de commanderij verbonden waren en die kerken door ordeleden bediend moesten worden, konden priesterbroeders in de meerderheid zijn. Andere commanderijen hadden daarentegen een riddermatig profiel. Indien de inkomsten uit het goederenbezit hiervoor toereikend waren, kon de leefgemeenschap van een commanderij een convent vormen. Minimumvereisten hiervoor waren de beschikking over een eigen kapel en een voldoende aantal broeders om aan het kloosterlijke leven inclusief het zingen van de getijden en het vieren van de eredienst invulling te kunnen geven.¹⁶

Zulke conventen waren van belang om een religieuze band met ondersteuners en donoren te creëren en deze band warm te houden. Daarnaast kon een grote commanderij uitgroeien tot een regionaal bestuurlijk centrum, van waaruit broeders naar onderhorige vestigingen werden uitgezonden. Deze balijevorming vond gedurende de dertiende en vroege veertiende eeuw op dynamische wijze plaats. Er ontstond uiteindelijk een hiërarchische organisatie waarbij, uitzonderingen daargelaten, lokale commanderijen onder een landcommanderij van een balije vielen en de landcommandeur met de broeders in zijn balije trouw beloofden aan de meester van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk. Deze Duitsmeester kwam in de hiërarchievorming onder de hoogmeester te staan. Hetzelfde geldt voor de landmeesters van de territoria van de orde in Pruisen en Lijfland. Na de val in 1291 van Akko, het laatste kruisvaardersbolwerk in de Levant, werd het hoofdkwartier van de orde verplaatst naar Venetië. In 1309 volgde weer een verhuizing. De hoogmeester vestigde zich toen definitief in de Marienburg in Pruisen, waar de Duitse Orde al vroeg een tweede werkterrein aan de randen van de christenheid had gevonden.¹⁷ De wijze waarop het Duitse Huis te Utrecht in dit proces de landcommanderij oftewel de hoofdvesting van een balije werd, komt in het onderhavige onderzoek vanuit het perspectief van de goederenverwerving aan bod.

THEORETISCH KADER EN VRAAGSTELLING

Evenals over de kruistochten bestaat er over de grote geestelijke ridderorden een zeer omvangrijke historiografie.¹⁸ Het middeleeuwse verleden van de balije Utrecht is in

¹⁶ Ibidem, 43-47, 87-94; J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 64; Morton, *The Medieval Military Orders*, 102-105, 113-117.

¹⁷ Miltzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 30-32, 95-97, 128-131; Idem, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich* (2^e aangepaste druk; Marburg 1981); Forey, *The Military Orders*, 148-203.

¹⁸ Een goed overzicht van algemene literatuur over de Duitse Orde is te vinden op de website <http://www.spaetmittelalter>.

de geschiedschrijving echter lang sterk onderbelicht geweest. Tot diep in de twintigste eeuw bleef de belangstelling beperkt tot enkele Duitse historici en adellijke kringen rond de balije zelf. Veel geciteerd is het geschiedwerk uit 1857 over de balijen in het Heilige Roomse Rijk door Johannes Voigt. Hierin stelt hij dat er vooral over de vroegste periode van de Utrechtse ordeprovincie weinig bekend is. Zo vermeldt hij dat reeds in 1207 de St. Mariakerk in Utrecht ten behoeve van de Duitse Orde werd gewijd. Daarmee zou het Duitse Huis te Utrecht verreweg de oudste nederzetting van de orde in de Nederlanden zijn. Voigt merkt echter op dat met *Traiectum* ook Maastricht bedoeld zou kunnen zijn. Uitsluitel geven is onmogelijk, want de mededeling is oncontroleerbaar. In de bron waar naar wordt verwezen, komt de gebeurtenis niet voor.¹⁹ Uit het jaar 1207 is niets over de betreffende gebeurtenis overgeleverd. Destijds was er in de wijde omtrek geen ordenedezetting te vinden. Al met al is het hoogst onwaarschijnlijk dat de Duitse Orde toen reeds actief was in Utrecht. De mededeling is in de verdere geschiedschrijving terecht genegeerd. Wel juist is Voigts vermelding van de stichting van het Duitse Huis naar aanleiding van een schenking van goederen door Sweder van Dingden in 1231.²⁰

Lange tijd kwam de meeste belangstelling voor de Utrechtse balije voort uit de Nederlandse adel en de *Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*. Dit behoeft een korte toelichting. De hedendaags voortlevende organisatie is uit de middeleeuwse balije voortgekomen, na twee ingrijpende transformaties te hebben doorgemaakt. Gedurende de Reformatie vond er een omvorming tot een protestants-adellijk instituut plaats, resulterend in de afschaffing van het celibaat voor de leden in 1637 en een afscheiding van de hoofdtak van de orde.²¹ In 1811 werd het balijebezit door de Franse staat geconfisqueerd, maar het kwam niet tot een volledige afwikkeling daarvan. Ten tijde van de Napoleontische neergang in 1813-1815 had de goederenverkoop slechts in beperkte mate plaatsgevonden. Hierdoor kon koning Willem I de balije in 1815 per wet herstellen en daarbij de goederen restitueren die nog niet door de staat waren vervreemd. De balije werd een instituut onder bescherming van het Nederlandse koningshuis.²² In 1995 vestigde de zelfstandig opererende balije zich in een deel van het (inmiddels gerestaureerde) middeleeuwse gebouwencomplex van het Duitse Huis.

In 1857 bracht Willem Jan d'Ablaing van Giessenburg, destijds secretaris van de Hoge Raad van Adel, een editie van de veertiende-eeuwse ordestatuten uit, met daarbij een beknopte geschiedenis van de Duitse Orde die sterk leunt op het boek van Voigt.²³ Een grote

uni-hamburg.de/spaetmittelalter/Lehre/Ergebnisse/Staende/literatur.html van de ridderordenkenner Jürgen Sarnowsky (laatst bezocht op 17-09-2020). Enkele overzichtswerken aangaande de drie grote geestelijke ridderorden zijn: Forey, *The Military Orders*; Morton, *The Medieval Military Orders*; Nicholson, *A brief history of the Knights Templar*; Idem, *The Knights Hospitaller*; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*.

19 J. Pistorius, *Rerum familiarumque Belgicarum chronicon magnum* (Frankfurt am Main 1654) 235.

20 J. Voigt, *Geschichte des Deutschen Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland I* (Berlijn 1857) 87-88.

21 J.A. Mol, 'Trying to survive: the military orders in Utrecht, 1580-1620', in: idem, K. Militzer en H.J. Nicholson ed., *The Military Orders and the Reformation: choices, state building, and the weight of tradition* (Hilversum 2006) 181-207; D. Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit: Die Landkommende zwischen Rebellion und Staatsbildung* (Weimar 2015).

22 R.E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon: de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum 2012) 371-516.

23 W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *De Duitse Orde, of beknopte geschiedenis, indeeling en statuten der broeders van het Duitse Huis van St. Marie van Jerusalem* (Den Haag 1857).

stimulans voor het onderzoek vormde de uitgave van bronnen uit het archief van het Duitse Huis te Utrecht door Jan Jacob de Geer van Oudegein. Hij voerde zijn monnikenwerk als balije-archivaris uit in opdracht van het kapittel, bestaande uit leden van de balije.²⁴ De twee lijvige delen verschenen in 1871. Het eerste boek bevat een inleiding waarin de geschiedenis van de balije uiteen wordt gezet. De Geer schetst een heroïsch en weinig kritisch beeld van de orde en blijft daarbij zeer dicht bij de door hem gepubliceerde bronnen. Als exploratief onderzoek moet het evenwel op zijn innovatieve waarde worden geschat. Daarbij hebben de bronnentranscripties een grotendeels onontgonnen archief deels toegankelijk gemaakt.²⁵ Later schreef De Geer nog een (onuitgegeven gebleven) verhandeling over de secularisatie van de balije in de zestiende-zeventiende eeuw, een informatief boekje over het dagelijks leven in het convent op basis van rekeningen van de landcommanderij en een register van leden van de balije en aanzienlijke geslachten die in het archief voorkomen.²⁶

Eerst in de loop van de twintigste eeuw leidde het werk van De Geer tot een toename van historisch onderzoek over de balije Utrecht in de middeleeuwen. Werner Reese publiceerde in 1937 een artikel waarin hij de loskoppeling van de balije uit het ordeverband op teleologische wijze relateert aan de Bourgondische machtsexpansie in de Nederlanden in de veertiende en vijftiende eeuw.²⁷ Op dit werk en de bronnenpublicatie van De Geer leunt de beschrijving van de geschiedenis van de balije Utrecht in het veelgeciteerde handboek over de Duitse Orde van de Oostenrijkse ordehistoricus en hoogmeester (1948-1970) Marian Tumler uit 1955. Dat het vanuit Wenen gezien nog altijd om een veraf gelegen en relatief onbekende balije ging, blijkt onder meer uit de kaart met vestigingen van de balije. De kerk van Drempt in de Achterhoek staat daarop ter hoogte van Assen weergegeven. Verder wordt uit een overdracht van leengoederen per abuis een niet bestaande commanderij te 'Leenware' afgeleid, die op de kaart op de plaats van Leeuwarden is gezet.²⁸ Dit valt Tumler nauwelijks te verwijten, want ook in de Nederlandse geschiedschrijving was de kennis van de middeleeuwse historie van de Utrechtse balije nog altijd uiterst summier. In het boek *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden* uit 1961, geschreven door de toenmalige secretaris van de balije Utrecht F.J.W. Fabius, ligt de nadruk op kwartierstaten van leden in de moderne tijd en komen de middeleeuwen er bekaaid vanaf.²⁹

Van groot belang voor de historiografische ontwikkeling was het verschijnen van de inventaris van het archief van het Duitse Huis te Utrecht. Deze was in 1955 voltooid, maar

24 De Geer ontving voor zijn werk een toelage van 2000 gulden: HUA, Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas (toegang 7), inv.nr. 217.

25 J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balie van Utrecht*, 2 dln. (Utrecht 1871).

26 Idem, *De secularisatie van de Duitse Orde, Balie van Utrecht en van de daaronder behorende commanderijen. Met herkomst der vaste lasten, welke jaarlijks ten behoeve van predikanten, kerken, armen, gemeenten en buurten worden uitgekeerd*: ARDOU, Nieuw Archief, inv.nr. 92. Idem, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitse Orde, balie van Utrecht, vóór de kerkhervorming* (Utrecht 1895); Idem, *Register der overheden en leden van de Utrechtsche Balie der ridderlijke Duitse Orde, mitsgaders edele en aanzienlijke geslachten vermeld in de archieven dier Balie* (Utrecht 1899).

27 W. Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlande', *Blätter zur deutschen Landesgeschichte* 83 (1937) 223-72; Zie voor een reflectie op dit artikel de paragrafen 6.1 en 8.1

28 M. Tumler, *Der Deutsche Orden in Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriss des Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit* (Wenen 1955).

29 F.J.W. Fabius, *De ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden. Kwartierstaten van de leden van het kapittel van 1871 tot heden* (z.p., 1961).

werd pas in 1982 uitgegeven.³⁰ Niet toevallig trok hierna het onderzoek sterk aan. Koos Schuur wijdde een bouwhistorische scriptie aan het Utrechtse bouwcomplex in 1982 en publiceerde de voornaamste resultaten het jaar daarop in het *Maandblad Oud-Utrecht*.³¹ Nader bouwhistorisch onderzoek werd door Bart Klück verricht in de periode rond de restauratie van het complex, die in 1993 begon. Hij publiceerde zijn voorlopige bevindingen in 1995.³² In 1988 verscheen een rijk geïllustreerd overzicht van de 750-jarige geschiedenis van de Duitse Orde in de Nederlanden van de hand van Jan de Vey Mestdagh, die tot zijn pensioen in 1984 rijksarchivaris van Groningen was maar daarna onder andere actief bleef als archivaris van het Duitse Huis. In zijn boek worden bronnen uit het archief van het Duitse Huis genoemd die niet eerder waren bestudeerd. Desalniettemin is het een beschrijvend werk met een zeer beperkte bronvermelding.³³

De eerste wetenschappelijk historische studie naar de middeleeuwse periode waarvoor het archief diepgravend werd doorgespit, is het proefschrift van Hans Mol uit 1991 over de commanderijen in Friesland. Hieruit blijkt dat de Friese huizen een uitzonderlijke en ten opzichte van het Utrechtse hoofdhuis relatief autonome positie hadden, omdat het uitsluitend priestercommanderijen waren die een sterke binding met de regionale adel hadden.³⁴ Sindsdien heeft Mol veel onderzoek verricht naar aspecten die de gehele balije betreffen. De nadruk hierin ligt op de carrières van individuele en groepen broeders in relatie tot de Reformatie en de ontwikkelingen van de orde in Pruïsen en Lijfand in de vijftiende en zestiende eeuw.³⁵ Op deze periode heeft ook zijn opstel over de rekeningen in het archief van het Duitse Huis betrekking.³⁶ Wat dat betreft is Mols artikel over de stichting van het Duitse Huis te Utrecht na een schenking in 1231 en de daaropvolgende vroege vorming van de balije in de dertiende eeuw een uitzondering. Mede op basis van schenkingen die

30 P.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (Deventer 1982).

31 J.A. Schuur, *Het Duitse Huis* (doctoraalscriptie TU Delft 1982); Idem, 'Springweg 21: Het Duitse Huis', *Maandblad Oud-Utrecht* (1983) 125-31.

32 B. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht 1995).

33 J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije der Duitse Orde: Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (Utrecht en Bilzen 1988).

34 J.A. Mol, *Friese huizen van de Duitse Orde*; Delen van dit onderzoek werden reeds gepubliceerd in: J.A. Mol, 'Deux commanderies de la Frise médiévale', in: C. Higounet e.a. ed., *Les ordres militaires: la vie rurale et le peuplement en Europe occidentale (XIIe-XVIIIe siècles)* (Auch 1986) 241-254; J.A. Mol, 'Zur Wirtschaftsgeschichte der Deutschordensniederlassungen in Friesland', in: U. Arnold ed., *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens* 2 (Marburg 1988) 25-48.

35 J.A. Mol, 'Vechten of verplegen? Ontstaan en begintijd van het huis en de balije van Utrecht van de Duitse Orde', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 45-66; Idem, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfand: Herkomst, afkomst en carrières', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 1-29; Idem, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel. Veranderingen in de toelating van ridderbroeders tot de Duitse Orde in de vijftiende eeuw', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* 5 (1998) 33-47; Idem, 'Friesland en Groningen onder de Duitse Orde? Een fantastisch plan van hoogmeester Albrecht van Brandenburg-Ansbach uit 1517', *Fryslân. Kwartaalblad van het Fries genootschap* 11 (2005) 18-23; Idem, 'Trying to survive', 181-207; De voorgaande publicaties zijn in herziene vorm opgenomen in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011); Hierin bevinden zich tevens drie nieuwe artikelen: 'Crisis in Pruïsen, crisis in de balijen? De casus Utrecht, 1443-1469', 206-222; 'Verrader van Lijfand? De Nederlandse ordemaarschalk Jasper van Munster en het begin van de Lijfandse crisis, 1554-1557', 235-268; 'Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland', 296-319; Ik verwijs in het vervolg telkens naar de recentste versies van deze artikelen in de bundel uit 2011.

36 J.A. Mol, 'Orde in de bronnen. Rekeningen als bron voor de geschiedenis van de Duitse Orde', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsijle en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 122-132.

aan de orde werden verricht, concludeert hij hierin dat de expansie na een moeizame start eerst na 1260 van de grond kwam.³⁷

Nadien is over de vroege geschiedenis van het Duitse Huis tot aan de verhuizing van de broeders naar een nieuw pand in 1345-1348 vrijwel geen nieuwe literatuur verschenen. In het publiëksboek uit 1999 van Hedde Biesma over het Duitse Huis wordt deze periode omschreven als een tijd van ongestoorde ontwikkeling.³⁸ In deze typering schuilt de kennislacune die er over deze vormende fase bestaat. De aanloop naar, en uitvoering van, de verhuizing is zeer nauwkeurig inzichtelijk gemaakt in een studie uit 2000 door de drie Utrechtse historici Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk. Het valt op dat er relatief weinig is geschreven over de dertiende- en veertiende-eeuwse geschiedenis van de Utrechtse landcommanderij.

Deze historiografische leemte is blijven bestaan in het overige onderzoek dat sinds 1990 is uitgevoerd. De nadruk ligt daarin nog steeds op de vijftiende en zestiende eeuw. Om te beginnen schreef Annelies Reijmers een scriptie over de bewoners van de landcommanderij in de vijftiende eeuw.³⁹ Recenter schreef Hans Mol een artikel over het leven aan het Duitse Huis in de vijftiende eeuw.⁴⁰ Rond het midden van die eeuw raakten de broeders in een hevige machtsstrijd verwickeld om de positie van de landcommandeur. De ridderbroeders werden in dezelfde eeuw eveneens betrokken bij een partijstrijd in de Lijflandse ordetak. Over beide conflicten heeft Mol een artikel gepubliceerd.⁴¹ De rust keerde terug onder Johan van Drongelen (landcommandeur 1469-1492). Rombert Stapel heeft hem geïdentificeerd als de instigator en ontwerper van een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije Utrecht.⁴²

De historiografie over de zestiende eeuw spitst zich toe op het proces van protestantisering en verzelfstandiging van de balije. In 2006 wijdde Bernhard Demel, toenmalig archivaris van het *Deutschordenszentralarchiv* in Wenen, een studie aan de afscheiding en de herenigingspogingen die daarop volgden. Hij beperkte zich hierbij tot de Duitstalige literatuur en het archief waar hij werkzaam was. Hierdoor geeft hij een wat eenzijdig en geda-teerd beeld.⁴³ Op basis van het Utrechtse archiefmateriaal gaat Daniela Grögor-Schiemann dieper op deze materie in.⁴⁴ Daantje Meuwissen toont in haar kunsthistorisch proefschrift aan dat de portretreeks van landcommandeurs van de balije Utrecht een contrareforma-

37 Mol, 'Vechten of verplegen?'.
 38 H. Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht* (Utrecht 1999) 19.

39 A. Reijmers, 'Weest ridder ende guet man ende hout ridderlijke oerde.' *De commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht en haar bewoners in de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1992).

40 J.A. Mol, 'Alltag im Deutschordenskonvent Utrecht im 15. Jahrhundert', in: J. Kreem ed., *Das Leben im Ordenshaus. Vorträge der Tagung der internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Tallinn 2014* (Weimar 2019) 164-177.

41 Mol, 'Crisis in Pruïsen, crisis in de balijen?'; Idem, 'The knight brothers from the Low Countries in the conflict between the Westphalians and the Rhinelanders in the Livonian branch of the Teutonic Order', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 20 (2015) 123-144.

42 R.J. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle of the Teutonic Order: manuscripts, sources, and authorship* (proefschrift Universiteit Leiden 2017).

43 B. Demel, 'Die Deutschordensballei Utrecht in der Reichs- und Ordensüberlieferung von der frühen Neuzeit bis in die Zeit Napoleons', in: idem, *Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens* (Wenen, Keulen en Weimar 2006) 9-91.

44 Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit*.

torisch initiatief van Jacob Taets van Amerongen (landcommandeur in 1579-1612) was.⁴⁵ Over landcommandeur Steven van Zuylen van Nijvelt, die in 1527 werd vermoord, schreef archivaris van het balije-archief Annesietske Stapel een levensbeschrijving.⁴⁶

In het recente onderzoek hebben de priesterbroeders aan belangstelling gewonnen. Menno Koopstra heeft gegevens over een groot aantal broeders uit de balije verzameld en hieruit beknopte biografieën over twaalf ridder- en vijf priesterbroeders gedestilleerd.⁴⁷ Mede op basis van deze dataset heeft Rombert Stapel de priesters van de balije Utrecht vanaf het midden van de veertiende eeuw prosopografisch in kaart gebracht.⁴⁸ Hans Mol werkte dit thema verder uit voor een Duitstalig publiek.⁴⁹ In het verlengde van deze onderzoeksrichting is de religieuze vernieuwingsagenda van ambitieuze leidinggevende broeders in de balije in de context van de vroege observatiebeweging in de vier decennia rond 1400 in beeld gekomen. Een alomvattende studie hierover ontbreekt echter.⁵⁰

Ten slotte zijn de vijftien commanderijen die tot de balije Utrecht behoorden in uiteenlopende mate onderzocht. Het voert te ver om hiervan een compleet historiografisch overzicht te geven. Ik noemde al het proefschrift van Mol over de Friese huizen. De actuele stand van onze kennis over de stichtingsgegevens van deze nederzettingen te Nes, Steenkerk en Schoten, alsmede die van de overige commanderijen, is eveneens door Mol uiteengezet.⁵¹ Een vroeg voorbeeld van een publicatie over een specifieke commanderij is de studie uit 1925 van Cor Snuif over het huis Ootmarsum.⁵² De stichting en goederenverwerving van de nederzetting in het Drentse Bunne zijn in een apart opstel door Menno Koopstra geanalyseerd.⁵³ Over de Leidse commanderij is een zeer informatief artikel uit 1984

45 D. Meuwissen, *Gekoesterde traditie: de portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitse Orde* (Hilversum 2011).

46 A. Stapel, 'Steven van Zuylen van Nijvelt (?-1527). Landscommandeur van de Ridderlijke Duitse Orde balije van Utrecht', in: A.A. van Baal-De Vries e.a. ed., *De Vechtstreek. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit de Vechtstreek* (Utrecht 1997) 203-207.

47 M. Koopstra, 'Weest ritter ende guet man ende hout ridderlijcke oerde': Portretten van broeders uit de balije Utrecht van de Ridderlijke Duitse Orde (Utrecht 2002).

48 R.J. Stapel, '“Onder dese riddersen zijn oec papen”: de priesterbroeders in de balije Utrecht van de Duitse Orde (1350-1600)', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11 (2008) 205-224; De achterliggende databank, waarin door Koopstra verzamelde gegevens zijn opgenomen en aangevuld, is op internet te vinden: <https://docplayer.nl/107444952-Uittreksel-van-de-access-database-ordeleden-balijs-utrecht-door-rombert-stapel-gebaseerd-op-database-door-menzo-koopstra.html> (laatst bezocht op 14-08-2020).

49 J.A. Mol, 'Priesterbrüder in Friesland und der Ballei Utrecht während des Mittelalters', in: K. Militzer ed., *Herrschaft, netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010* (Weimar 2012) 93-106.

50 J.A. Mol, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 213-231, aldaar 219; G. Warnar, 'Augustijnken in Pruissen. Over de drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005) 101-139; M. Dusch, *De veer utersten. Das Cordiale de quatuor novissimis von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung*, *Niederdeutsche Studien* 20 (Keulen en Wenen 1975); R.F.M. Byrn, 'Late medieval eschatology: Gerard van Vliederhoven's Cordiale de IV novissimis', *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society: Literary and historical section* 17 (1979) 55-65.

51 Mol, 'Vechten of verplegen?', 25-28.

52 C.J. Snuif, 'De commanderie der Duitse Orde te Ootmarsum', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 42 (1925) 1-57.

53 M. Koopstra, 'De Duitse Orde in Drenthe: stichting en bezitsverwerving van de commanderij Bunne', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba, en R. Holbach ed., '...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung...'. *Wanderung von Personen, Verbreitung von Ideen, Austausch von Waren in den niederländischen und deutschen Küstenregionen vom 13.-18. Jahrhundert* (Oldenburg 2001) 271-300.

voorhanden.⁵⁴ Aan de commanderij van Middelburg in de middeleeuwen is een hoofdstuk gewijd in de stadsgeschiedenis uit 2000.⁵⁵ Ter herdenking van 750 jaar Duitse Orde in Maasland verscheen er in 1991 een boek over de commanderij aldaar. Hierin wordt tevens de oorspronkelijke vestiging aan de Hofdijk buiten het dorp gedetailleerd behandeld.⁵⁶ Huib Zuidervaart heeft de historie van de commanderij in Schelluinen onderzocht en beschreven.⁵⁷ In de stadsgeschiedenis van Rhenen die in 2008 verscheen, staat een artikel van Annesietske Stapel over de plaatselijke commanderij.⁵⁸ Het huis te Schoonhoven wordt momenteel door Bart Ibelings onderzocht. De geschiedenis van de commanderij Dieren, die in 1434 door de balije Utrecht werd aangekocht, is voor de periode nadien nog nauwelijks onderzocht.⁵⁹ De commanderijen te Valkenburg bij Leiden (vanaf 1388-1390 verplaatst naar Katwijk) en van Ophemert (vanaf 1328 verhuisd naar Tiel), zijn voor het grootste deel al evenzeer historiografische *terra incognita*. De renovatie van het Duitse Huis te Doesburg heeft tot recente archeologische bevindingen geleid.⁶⁰

Ondanks de groeiende hoeveelheid literatuur die er zo over de balije Utrecht is verschenen en nog verschijnt, blijven er grote leemtes bestaan. Dit geldt in het bijzonder voor de vroege geschiedenis van het hoofdhuis in Utrecht. Uit het voorgaande blijkt dat inmiddels veel onderzoek is verricht naar de vijftiende en zestiende eeuw, en in mindere mate ook naar de ontwikkelingen in de tweede helft van de veertiende eeuw. De nadruk ligt daarin op de carrières van broeders en dan vooral de landcommandeurs. De periode ervoor is echter sterk onderbelicht gebleven. Hierdoor is de ontwikkeling van de commanderij ten tijde van de kruistochten naar de Levant en de groei tot provinciaal hoofdhuis weinig inzichtelijk geworden, terwijl het om een cruciale tijd in de geschiedenis van de orde in de Noordelijke Nederlanden gaat.

Een tweede historiografische leemte betreft de vorming van het goederenbezit. Er zijn wel aanzetten in deze richting gegeven. Onderzoek van Mol heeft opgeleverd dat de groei van het Duitse Huis te Utrecht direct voortkwam uit fasen van sterke begunstiging door Stichtse edellieden en de Hollandse gravenfamilie gedurende de dertiende eeuw.⁶¹ In zijn artikel over het vijftiende-eeuwse conventsleven suggereert hij dat het grote aaneengesloten bezitscomplex van het Duitse Huis nabij de stad voormalige goederen van de Utrechtse

54 L.E. Loopstra, 'De Leidse commanderij van de Duitse Orde in de middeleeuwen', in: *Leids Jaarboekje* (1984) 33-59.

55 P. Henderikx, E. Vreenegoor en H. Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de Middeleeuwen', in: J. Dekker, P. Don en A. Meijer ed., *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving* (Middelburg 2000) 17-63.

56 K. Boschma en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland 1241-1991* (Maasland 1991).

57 H.J. Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Hilversum 2013); Idem, 'Het verloop van de reformatie in Schelluinen', in: *Jaarboek Ablasserwaard en Vijfheerenlanden* (1984) 29-37.

58 A. Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen. Hun rol in de kerk, het grondbezit en het gruitrecht', in: J. Vredenberg ed., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008) 58-67.

59 Frits Tesser besteedt er aandacht aan in zijn artikelenreeks in het tijdschrift van de Oudheidkundige kring Rheden-Rozendaal: F. Tesser, '“Hof te Dieren” in de late middeleeuwen. Deel 11: De Duitse Orde', *Ambt en Heerlijkheid* 148 (2005) 3-21; Idem, '“Hof te Dieren” in de late middeleeuwen. Deel 12: Slot; vierhonderd jaar commanderij', *Ambt en Heerlijkheid* 149 (2005) 3-11.

60 N. Eeltink e.a., *De commanderij (2): Historie en archeologie van een huis van de Duitse Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg* (Zutphen 2015).

61 Mol, 'Vechten of verplegen?', 32-38.

kerk of wellicht koningsgoederen moeten zijn geweest.⁶² Dit veronderstelt de betrokkenheid van een derde partij bij de oprichting of expansie van de commanderij. Uit de scriptie van Esther Brouwer over de verwerving en het beheer door het Duitse Huis van goederen in het Utrechtse Kromme Rijngebied, waar de broeders veel grond bezaten, komt eveneens een dynamiek naar voren van een moeizame start en een sterke groei door schenkingen na 1260 in relatie tot de kruistochten. Rond 1400 werden aankopen de voornaamste wijze van verwerving, waarna een langdurige periode van crises een einde maakte aan de groei.⁶³ De vraag is in hoeverre dit beeld representatief is voor de gehele vermogensvorming. Daarnaast is opgemerkt dat het Utrechtse huis in de dertiende eeuw een reeks patronaatsrechten geschonken kreeg op kerken die in handen waren van sympathisanten van de kruistochten onder vorsten en de adel.⁶⁴ Een aanzienlijk deel van de commanderijstichtingen in de balije kwam hier direct uit voort.

Een helderder zicht op de goederenverwerving is aldus noodzakelijk om de stichting en ontwikkeling van zowel het Utrechtse convent zelf als het ontstaan van de balije te kunnen begrijpen. De centrale vraagstelling van dit onderzoek is derhalve hoe de goederenverwerving van het Duitse Huis in de middeleeuwen verklaard kan worden. Het bezit moet in kaart worden gebracht om deze vraag te kunnen beantwoorden. Om een zo alomvattend beeld van de materiële ontwikkeling te krijgen hanteer ik een uiterst ruime definitie van goederen: naast landbezit schaar ik er patronaatsrechten, memorieschenken, leengoederen, tienden, tijzen en andere renten onder. Zodra de bezitsvorming in kaart is gebracht, ga ik op zoek naar de motieven van de begunstigers en de maatschappelijke groeperingen waartoe zij behoorden. Hierdoor moet inzichtelijk worden gemaakt welke tegenprestaties zij verwachtten en wat de Duitse Orde aan bepaalde maatschappelijke groeperingen te bieden had.

Behalve de geschiedschrijving over de Utrechtse balije of landcommanderij zijn er nog drie historiografische velden waaraan ik met dit onderzoek een bijdrage wil leveren. Ten eerste is inzicht in de materiële ontwikkeling van deze middelgrote regionale hoofdvesting van belang voor onze kennis van de Duitse Orde-balijen in het Heilige Roomse Rijk in het algemeen. Bepalend hierbij is de relatief gunstige bronnenoverlevering juist voor de ordenederzettingen in het Utrechtse district. Rombert Stapel kwalificeert het archief van het Duitse Huis te Utrecht als het rijkst van alle archieven van balijen in het Heilige Roomse Rijk.⁶⁵ Om de representativiteit dan wel de mate van uniciteit van de ontwikkelingen in de balije Utrecht in het ordeverband te kunnen duiden, maak ik in dit onderzoek vergelijkingen met omliggende balijen. De grotendeels in de Zuidelijke Nederlanden gelegen balije Biesen, vernoemd naar het hoofdhuis in het tussen Maastricht en Hasselt gelegen Biesen, wordt daarbij vanzelfsprekend betrokken. De historiografie over Utrecht en Biesen overlapt deels, omdat deze balijen tot in de vroege veertiende eeuw deel uitmaak-

⁶² Mol, 'Alltag', 164-177.

⁶³ E. Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer van het Duitse Huis te Utrecht in de late middeleeuwen (1231-1500): Een verkenning* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2010).

⁶⁴ Mol, 'Priesterbrüder in Friesland und der Ballei Utrecht', 99.

⁶⁵ R.J. Stapel, 'Priests in the military orders. A prosopographical survey of the priest-brethren in the Utrecht bailiwick of the Teutonic Order (1350-1600)', *Analecta Theutonica. Studies for the History of the Teutonic Order* 1 (2014) 102-103.

ten van een gezamenlijk ordeverband in de Lage Landen.⁶⁶ Aan het debat hierover draagt dit onderzoek vanuit het perspectief van de goederenverwerving bij. In Koblenz en Münster stonden respectievelijk de hoofdhuizen van twee andere naburige balijen. Voorts is de balije Hessen interessant, omdat deze een qua grootte met Utrecht vergelijkbaar district vormde en omdat het goederenbezit ervan zeer grondig is onderzocht door de Duitse historica Ursula Braasch-Schwersmann.⁶⁷

Ten tweede draagt dit proefschrift bij aan onze kennis over de evolutie van de ridderschap in de volle en late middeleeuwen. Volgens Johan Huizinga was het ridderwezen van de veertiende en vijftiende eeuw slechts 'ijdele plannenmakerij'. De geestelijke ridderorden ten tijde van de kruistochten omschrijft hij daarentegen als 'een zuiverste belichaming van middeleeuwschen geest'.⁶⁸ Deze tegenstelling is allicht overdreven maar treft wel het punt dat de ontwikkeling van de ridderorden en de ridderschap in het algemeen niet los van elkaar gezien kunnen worden. Dit onderzoek biedt een blik op de ontwikkeling van de regionale ridderschap, van een militaire maatschappelijke bovenlaag in de vroege dertiende eeuw tot een gesloten uitgekristalliseerde geboortestand in de vroege zestiende eeuw. Onderzocht wordt in hoeverre begunstiging door de ridderschap ten grondslag lag aan het ontstaan en de groei van de landcommanderij. Omdat de sponsors en leden van het convent niet beperkt bleven tot de Utrechtse ridderschap, heeft dit onderzoek tevens ten doel de hoofdzakelijk op afzonderlijke gewesten gerichte historiografie aangaande de ridderschap in de Noordelijke Nederlanden met elkaar te verbinden.⁶⁹

In een breder perspectief bezien is het ten derde een oogmerk van dit proefschrift om de kennis van de middeleeuwse kloostergeschiedenis van Noord-Nederland te verrijken. Door de goederenverwerving van het Duitse Huis te vergelijken met de bezitsvorming van andere religieuze instellingen kan het draagvlak voor het stichten en begunstigen van een vestiging van de Duitse Orde te Utrecht worden begrepen. Ook in dit verband is de bronnenoverlevering naar verhouding goed. Veel beter in elk geval dan die van de andere hier actieve geestelijke ridderorde der johannieters, waarvan de hoofdvesting met inbegrip van het archief te Utrecht in 1518 getroffen werd door brand, met als gevolg dat onze kennis over de ontwikkeling van dit instituut alleen gebaseerd kan worden op een gefragmenteerd bronnencorpus dat zich in verschillende binnen- en buitenlandse archieven bevindt.⁷⁰ Van de vele kloosters en religieuze leefgemeenschappen die in en rond de bis-

66 U. Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores. Ontwikkelingsstructuren en onderzoeksproblemen', in: J. Mertens ed., *Crux et Arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 175-198; H. Limburg, 'Partes inferiores. Beobachtungen zur Verwaltungsstruktur des Deutschen Ordens im Westen des Reiches während des 13. Jahrhunderts', *Annalen des historischen Vereins der Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln* 17 (1969) 264-265; Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 55-56; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 223-239; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 47-51.

67 U. Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg. Wirtschaft und Verwaltung einer Spätmittelalterlichen Grundherrschaft* (Marburg 1989).

68 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (4^e herziene druk; Haarlem 1935) 114-115.

69 A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993); J.M. van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht I: Tot 1528* (Utrecht 1997) 169-180, aldaar 177-179; Idem, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962); A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).

70 J.M. van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Leiden, Boston en Keulen 1998).

schopsstad gevestigd waren, is van enkele het goederenbezit in meer of mindere mate onderzocht. Wat betreft de seculiere kanunniken is er bijvoorbeeld vergelijkingsmateriaal voorhanden dankzij de proefschriften van Ellen Palmboom en Bram van den Hoven van Genderen over respectievelijk de kapittels van Sint Jan en Oudmunster.⁷¹ De premonstratenzer abdij van Mariënweerd, die niet in Utrecht maar in de Betuwe was gevestigd, was eveneens een grote speler in zowel het religieuze leven als op de grondmarkt van het bisdom. De goederenverwerving en het -beheer van de abdij zijn door Bas van Bavel gedetailleerd onderzocht.⁷² Daarom betrek ik dit klooster eveneens in vergelijkingen. Zodoende versterkt het voorliggende onderzoek het inzicht in de wisselwerking tussen de ontwikkeling van geestelijke instellingen en de politiek-maatschappelijke conjunctuur.

BRONNEN EN ONDERZOEKSAANPAK

De bronnenoverlevering met betrekking tot het Duitse Huis te Utrecht is zoals hierboven vermeld naar verhouding rijk. Omdat het onderzoek vraaggestuurd is, hanteer ik een breed scala aan typen bronnen uit diverse archieven. Een bijzonder document dat ik in mijn analyse betrek is bijvoorbeeld een necrologium van broeders uit de Nederlanden, dat in het *Deutschordenszentralarchiv* te Wenen wordt bewaard.⁷³ De herkomst van dit necrologium lag vermoedelijk in Biesen.⁷⁴ De commanderij aldaar fungeerde tot omstreeks 1300 als hoofdvestiging van een groep ordenederzettingen in de Nederlanden, waaronder die ten noorden van de Rijn. Daarom worden hierin broeders gememoreerd die uit de Utrechtse kring van ordehuizen afkomstig waren. Een ander voorbeeld is een tot dusver onbekende oorkonde van de Utrechtse bisschop Otto van Lippe (1216-1227) die ik in het archief te Keulen aantrof.⁷⁵ Voor het merendeel is dergelijk materiaal echter als aanvulling op het bronnencorpus in het Utrechtse balije-archief te beschouwen. Daarvan bevat het Oud-Archief 3401 inventarisnummers van stukken uit de periode tot 1811. De overgrote meerderheid hiervan is middeleeuws, met een zwaartepunt in de vijftiende en zestiende eeuw. Ongeveer de helft van het archief heeft betrekking op de balije als geheel en op de Utrechtse landcommanderij in het bijzonder. Dikwijls omvat een inventarisnummer meerdere charters of omslagen met papieren documenten. Tijdens een herbewerking van het archief door het Utrechts Archief in 2018-2019 zijn veel onbeschreven charters en andere archivalia voorzien van een beschrijving en sub-nummering. Eind 2019 bestond het archief uit 76.030 bestanden.⁷⁶

71 E. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht* (Hilversum 1995); A.J. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).

72 B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).

73 DOZA, inv.nr. 427c.

74 Vanwege deze herkomst gebruik ik in het vervolg de verkorte verwijzing 'het necrologium van de balije Biesen', hoewel het dus aanvankelijk een necrologium voor de ordenederzettingen in de Lage Landen was.

75 Zie afbeelding 1.2.

76 Blijkens de verantwoording van de inventarisatie door archivaris Henk Hovenkamp: https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=RDO_OA&milang=nl&miview=inv2#inv3tr (laatst bezocht op 25-09-2020).

In deze enorme hoeveelheid papier en perkament bevindt zich een aantal kernbronnen. Om te beginnen is er de baliekroniek, die – naar Rombert Stapel overtuigend heeft aangetoond – ten tijde van, en ook mede door, landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492) werd geschreven.⁷⁷ Deze bron gebruik ik vooral om er kwantitatieve gegevens tegen af te zetten, bijvoorbeeld door trends in de goederenverwerving te vergelijken met de typering van een bepaalde landcommandeur. Van centraal belang voor dit onderzoek zijn seriële administratieve bronnen, omdat ze bij uitstek inzicht verschaffen in de ontwikkeling van het goederenbezit. Zo zijn er verschillende rekeningen van de landcommanderij overgeleverd. De oudste lopen van 1377 tot 1379.⁷⁸ Voorts zijn er enkele reeksen uit de vijftiende eeuw bewaard gebleven.⁷⁹ Minder hiaatrijk is de overlevering van de pachtregisters. Het oudste register dateert van 1365, waaraan jaarregistraties tot 1372 zijn gehecht.⁸⁰ De reeks pachtboeken wordt in andere delen, met slechts enkele hiaten, voortgezet tot 1617. Vooral voor de eerste twee decennia van de vijftiende eeuw en voor de periode 1460-1470 ontbreken meerdere jaren.⁸¹ Uit het voorliggende onderzoek blijkt dat niet alle vermogensbestanddelen van het Duitse Huis consequent zijn opgetekend in de pachtboeken. Niettemin vormen de pachtregisters een belangrijke bron voor dit onderzoek. Het verpachte landbezit genereerde namelijk verreweg de grootste en een relatief stabiele inkomstestroom en vormde derhalve de kern van het bezit. De pachtboeken vormen derhalve een centrale bron voor het inzichtelijk maken van het goederenbezit vanaf 1365.

Enkel op basis van deze registers kan het landbezit onmogelijk nauwkeurig worden gelokaliseerd. In de pachtboeken werden doorgaans de omvang van een pachtgoed en de parochie waarin het lag vermeld. Aan de hand hiervan zou in pachtcontracten en andere documenten over een bepaald stuk land naar informatie over de precieze perceelgrenzen kunnen worden gezocht. Dit is echter onbegonnen werk. Het zou bovendien geen compleet beeld opleveren omdat niet over elk stukje land dergelijke bronnen bewaard zijn gebleven. Enkel door de vermelding van beleningen in archieven van naburige grondbezitters te volgen kan een zekere mate van nauwkeurigheid worden behaald, maar een dergelijke aanpak vergt een enorme archivalische inspanning. Een Geografisch Informatiesysteem (GIS) leent zich voor het ruimtelijk ordenen van een grote hoeveelheid data. Daartoe maak ik dankbaar gebruik van het werk van de heer Ad van Ooststroom, die laatmiddeleeuwse bezitseenheden in het Nedersticht in een GIS heeft gereconstrueerd door geografische informatie te betrekken uit een breed palet archieven. Kernbronnen voor zijn onderzoek zijn de registers van het morgen- en oudschildgeld uit respectievelijk de vijftiende en de zestiende eeuw. Door de bezitsgegevens uit de pachtboeken in te bedden in dit basis-GIS, wordt in dit onderzoek ruim 95% van het Utrechtse landbezit van het Duitse Huis omstreeks 1530 op perceelniveau in kaart gebracht.

Vanuit dit resultaat wordt het landbezit in de voorgaande tijd tot 1365 inzichtelijk gemaakt. Het goederenbezit kon immers via de pachtboeken tot dat jaar getraceerd wor-

77 R. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*.

78 ARDOU, inv.nr. 646.2.

79 ARDOU, inv.nrs. 330, 335.

80 ARDOU, inv.nr. 646.1.

81 ARDOU, inv.nr. 880.

den. Het midden van de veertiende eeuw vormt niet enkel hierom een scheidslijn in dit onderzoek. In 1345 werd het Duitse Huis verwoest vanwege de belegering van de stad Utrecht door de Hollandse graaf Willem IV. De broeders lieten in de jaren daarop een nieuw conventscomplex bouwen op een plaats binnen de stadsmuren. Een andere reden waarom het midden van de veertiende eeuw als een keerpunt kan worden beschouwd is het verdwijnen van elke verwachting van een kruistocht richting het Heilige Land na de val van Akko in 1291. De Tempelorde bestond niet meer en het militaire werkterrein van de Duitse Orde was definitief verplaatst naar Noordoost-Europa.

Voor de eerdere periode vanaf de stichting van het Duitse Huis in 1231 tot 1365 zijn er geen rekeningen of pachtboeken overgeleverd. Wel zijn er veel schenkingsakten en andere aankomstitels zoals koopaktes voorhanden om de ontwikkeling van het goederenbezit te analyseren. Hoewel het nog altijd gaat om enkele honderden documenten, is de overlevering allerminst compleet. Enige aanvulling is te vinden in een meerdelig cartularium dat in de jaren 1530 werd aangelegd en in de moderne geschiedschrijving in de vergetelheid is geraakt. De stukken tot 1301 uit het omvangrijke tweede deel zijn evenwel bekend via hun opname in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* onder verwijzing naar het zogehe- ten ‘Tweede Boek’ in het archief van het Duitse Huis.⁸² Voor de dertiende-eeuwse goe- derenverwerving in Holland en de begunstiging vanuit Holland en Zeeland, heb ik gebruik gemaakt van het desbetreffende oorkondenboek.

Uit de tijd van de stichting en vroegste ontwikkeling van het Duitse Huis is de bron- nenoverlevering, heel anders dan voor de latere geschiedenis, uiterst schaars. Mijn onder- zoeksaanpak met betrekking tot deze eerste periode is derhalve samen te vatten als een inbedding van de bewaard gebleven oorkonden in het geheel van andere contemporaine oorkonden en verhalende bronnen, die inlichtingen verschaffen over de context waarin het Duitse Huis ontstond. Zo’n contextuele bron is bijvoorbeeld de in de stichtingstijd van het Duitse Huis geschreven kroniek over Groningen, Drenthe, Coevorden en andere zaken aangaande de bisschoppen van Utrecht, die onder de eerste woorden van de Latijnse titel als *Quedam narracio* bekendstaat. Op basis van verschillende bronnen stel ik een levens- beschrijving op van de uit de omgeving van Bocholt afkomstige Sweder van Dingden, de belangrijkste *founding father* van het Duitse Huis. Tevens belicht ik de Hollandse graven en hun naaste verwanten destijds, vanwege hun rol in de expansie van het Duitse Huis.

Op basis van deze breukpunten in de geschiedenis van het Duitse Huis en de bronnen- overlevering, alsmede de methodologische consequenties hiervan, is in dit proefschrift een driedeling aangebracht. In het eerste deel analyseer ik de stichting (hoofdstuk 1) en de vroegste materiële expansie tot 1256 (hoofdstuk 2). Door dit eerste deel te eindigen met het sterfjaar van de Hollandse graaf Willem II wordt het belang van de patronage door de Hollandse gravenfamilie in de vroegste groei van het Duitse Huis onderstreept. Deel twee begint met een analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit van 1257 tot 1365 in het derde hoofdstuk. Vervolgens onderzoek ik in hoeverre de gevonden expansiefasen in dit tijdvak verband hielden met kruistochtexpedities (hoofdstuk 4) en met politiek en patro- nage (hoofdstuk 5). Het derde deel begint wederom met een reconstructie van de bezits-

82 Bijvoorbeeld OSU, nr. 942.

ontwikkeling in het betreffende tijdvak, namelijk 1366-1536 (hoofdstuk 6). Tevens bevat dit hoofdstuk een nadere verantwoording voor de keuze voor het jaar 1536 als eindpunt van dit onderzoek en een toelichting op de brontechnische benadering. De resultaten hiervan geven aanleiding tot een onderverdeling in een hoofdstuk over een nieuwe bloeitijd in de context van de observantenbeweging (1366-1419, hoofdstuk 7) en ten slotte het achtste hoofdstuk, waarin ik een langdurige periode van stagnatie van verwerving en vervreemding van bezit in verband breng met een cluster samenhangende crises. Het staartje van dit hoofdstuk heeft betrekking op de terugkeer van de groei in de eerste drie decennia van de zestiende eeuw. Dit gebeurde in samenhang met ingrijpende hervormingen, die het Duitse Huis wezenlijk veranderden.